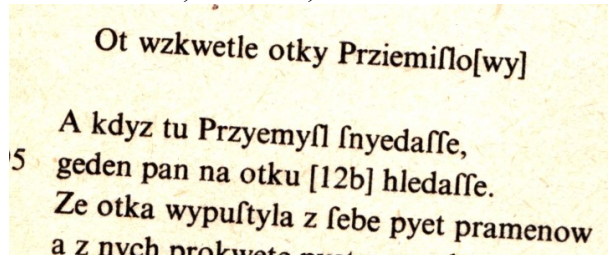

* Ъ Ь Ѡ ѡ ę ł ă ě ǫ ů ĭ ę, ł, l, r, m, n, f, p', b', m', v', s', z', f'

Chrestomatie, s. 62–63, od verše 193 *Ot wkwetle otky Przyemflow[y]*

Transliterace

Ot wkwetle otky Prziemiflo[wy]

A kdyz tu Przyemyfl snyedaffe,
geden pan na otku hledaffe.

Transkripce

Ot vzkvetlé otky Přemyslovy

A když tu Přemysl sniedáše,
jeden pán na otku hlédáše.

Překlad

Od vykvetlé Přemyslovy otky

A když tu Přemysl jedl,
jeden pán na otku hleděl,

Ot wkwetle

předložka + adjektivum, gen. sg. f, složená tvrdá deklinace, vzor *dobrý, dobrá dobré*

Morfologie:

Pro vývoj češtiny je příznačný jeden zásadní trend: formy jmenné deklinace jsou nahrazovány formami deklinace složené. Na základě tohoto vývoje, který akceleroval v 15. stol., se adj. definitivně formálně odlišila od substantiv. Historická doba zachycuje jmennou deklinaci neúplnou, zdá se, že již ve 14. stol. byla jmenná deklinace adjektiv neproduktivní, o čemž svědčí následující vlastnosti: 1. ne všechna adjektiva tvoří jmenné formy, 2. paradigmata jmenných deklinací adjektiv jsou neúplná (zejména schází nepřímé pády plurálové a duálové), 3. jmenné formy se zpravidla užívají v predikativní funkci adjektiv, v atributivní funkci se

objevují výjimečně, a to zpravidla v adverbializovaných nebo frazeologizovaných případech (nom. *velika noc* gen. *veliky noci*, dat. *velicě noci*, *nov měsíc*, *do súdna dne*, *k živu bohu*, *Such+dol*, *Kněž+most*, *Kněžě+ves*), 4. absence některých inovací, které jsou známy z deklinace substantiv: s výjimkou genitivu-akuzativu a nesmělých případů dativu-lokálu či pronikání u-kmenové koncovky -u do gen. sg. m. se ostatní inovace u jmenných tvarů adjektiv nevyskytují, např. schází u-kmenová dat. koncovka m. -ovi (*k stáru* – **k stárovi* × *pánu* – *pánovi*) nebo rovněž u-kmenová koncovka -ove v nom. pl. m. (*stáři* – **stárove* × *páni* – *pánove*).

Od 15. stol. platí, že (s výjimkou posesivních adjektiv) základní formou adjektiva je forma deklinace složené. Jen některá adjektiva disponují vedle složených forem také formami jmennými, např. nč. měkká adjektiva jmenné formy nemají (*jarní* – **járň*, *pěší* – **píš*, *boží* – **bóž*). Jmenné formy mají zpravidla neodvozená adjektiva: *bosý* – *bos*, *mladý* – *mlád*, *zdravý* – *zdráv* × *kulatý* – **kulat*, *měděný* – **měděň*, *prdlavý* – **prdlav*. Jmenné formy adjektiv se užívají jen v predikativní funkci, tj. ve funkci přísudku nebo doplňku: *Petr je zdravý* – *Petr je zdráv* × *Zdravý člověk nemocnému nevěří* – **Zdráv člověk nemocnému nevěří*. Jmenné formy mají v nč. zpravidla příznak stylově vyšší dublety (na rozdíl od složených forem), výjimečně mohou sloužit k významovému odlišení: *Petr je hodný* × *Petr je hoden odměny*.

Hláskosloví

ot > od

změna motivovaná analogií s předložkami *na-d*, *po-d*, *přě-d*, od konce 14. stol.

**wъzkwъtъlyě*
> **wъzkwъtělě*

kontrakce, začátek 10. století

Kontrakce zasáhla skupinu *VjV*, výsledkem je vždy druhý vokál, přičemž jeho poziční variantu ovlivnila měkkost nebo tvrdost předchozí souhlásky: výsledná samohláska je vždy dlouhá:

$1V j 2 V > {}^1V_2$

Výjimku představují slovesa 5. třídy, vzoru *dělá*, ta podlehla kontrakci, ale vznikl první vokál:

dělajeme > děláme

Kontrakci nepodlehly všechny skupiny, např. jí nepodlehla skupina *oji*, takže zůstává *dojiti*, *kojiti*, *napojiti*. Podobně zůstaly zachovány skupiny, které se nacházely na morfologickém švu: *stája*, *chvoja* (vypadalo by jako **stá*, **chvá*, jak by se skloňovala?)

Intenzita kontrakce směrem na východ slábne, jak svědčí moravské *svojeho, mojeho*

*wъzkvѣtlé >
wzkvetlé

zánik a vokalizace jerů zánik, polovina 10. století

Podle Havlíkova pravidla: sudý jer v nepřetržité řadě počítané od konce slova se vokalizoval (tvrdý na *e*, měkký na měkkící *’e*), lichý zaniknul, původní jerovou pravidelnost nahradily rozličné analogie a tendence k zachování slovního základu, popř. artikulační důvody (*mech, mcha* → *mech, mechu*; *dskā, dsky...* *desk* → *deska, desky* (unifikace podle gen. pl. *desk*), *desk* → *desek* (artikulační důvody).

wzkvetlé >
vzkvetlé

změna w > v, 15. stol.

Bilabiální *w* se změnilo na labiodentální *v*. Změna byla motivována ustálením korelace znělosti, jakmile se mělo *w* zapojit do této korelační řady, muselo se přizpůsobit svému neznělému protějšku *f*. V korelační dvojici *w – f* jsou totiž dva diferenční rysy: znělost – neznělost, bilabiálnost – labiodentálnost, po změně *w > v* se *v – f* liší jen jediným rysem, a to znělost – neznělost, tak jako jiné dvojice *z – s*, *d – t*, *b – p*, *g – k*, *h – ch* atd.

Zbytky ve východočeských dialektech: v tautosylabickém postavení *w > ů* (*krew* > *kreŭ*, *prawda* > *praŭda*)

vzkvetlé >
vzkvetlé

splynutí *l + l̥ > l*, tato změna proběhla na začátku 15. století (jak svědčí J. Hus),

Souvisí s historickou depalatalizací – jelikož od 12. století je příznakovým členem měkkostní dvojice tvrdé *l* (což je vzhledem k ostatním měkkostním korelačním dvojicím lišícím se skutečně měkkostí zvláštní), tato změna nastává velmi pozdě, je to zřejmě poslední změna vyvolaná depalatalizací.

Neproběhla v okrajových nářečních celcích, v části východomoravských dialektů a v dialektech slezskomoravských, v nejstarších nářečních výzkumech bylo tvrdé *l* zachyceno také v jihozápadočeských dialektech a středomoravských dialektech.

V dialektech má dvojí realizaci, buď tvrdého [*l*] anebo neslabičného [*ŭ*].

vzkvetlé >
vzkvetlí

úžení *é > í*, 16. století, neproběhla ve východomoravských dialektech a většině lašských dialektů

Navzdory tomu ji spisovný jazyk přijal jen zčásti, v koncokách jen tam, kde pomohla sjednotit deklinační typy *znamení – zelé* (> *zeli*), *prosí – chválé* (> *chválí*).

Uprostřed slova proběhlo poměrně důsledně, zejména po měkkých souhláskách *čélko > čílko*, *žénka > žínka*, ale také ve tvrdých *nébrž >*

nýbrž, smétko > smítko.

Moderní spisovná čeština nepřijala tuto změnu v koncových zájmeně a adjektivní deklinace, ačkoli od sklonku 16. století začala tato změna do psané češtiny pronikat *dobrého > dobrího*

otky

substantivum, gen. sg. feminina, a-kmen, vzor *žena*

otka = StšSl ,oráčský nástroj (násada s kovovým ostrím) k rozrážení hrud a odstraňování hlíny z radlice‘

Deverbativní substantivum do rekonstruovaného slovesa **o(t)-tǔk-a-ti* (příbuzného se slovesem *do-tknout, do-týkat*).

**o(t)-tǔk-a-ti → otka*

Kořen **√tǔk* je redukovaný ablautový stupeň (vedle zdloženého **√tūk < *√teu-*, např. *vy-týkati*).

Hláskosloví

**otǔky > otky*

zánik a vokalizace jerů zánik, polovina 10. století

Podle Havlíkova pravidla: sudý jer v nepřetržité řadě počítané od konce slova se vokalizoval (tvrdý na *e*, měkký na měkkící *’e*), lichý zaniknul, původní jerovou pravidelnost nahradily rozličné analogie a tendence k zachování slovního základu, popř. artikulační důvody (*mech, mcha → mech, mechu; dska, dsky... desk → deska, desky* (unifikace podle gen. pl. *desk*), *desk → desek* (artikulační důvody).

otky > otki

splynutí *y+i*, na přelomu 14. a 15. století

Krátké měkké a tvrdé *y-i* splynuly v jedno neměkkící *i*. V části středomoravských dialektů se změnilo na široké *ę* *ryby > řębę*, v severní podskupině východomoravských a v slezskočeských dialektech zůstala dvojice *i-y* zachována.

Tato změna souvisí s historickou depalatalizací, po zániku tvrdých a měkkých souhlásek ztrácí dvojice *i-y*, která se lišila distribučně (*y* po tvrdé, *i* po měkké souhlásce), smysl.

Dvojice *i-y* měla zřejmě status alofonů, po roce 1400 se však zdá, že se osamostatňují ve fonémy: např. po sykavkách (dialekty se liší rozsahem mezi ostrými a tupými) *i* ztvrdlo na *y*.

otki > votki

protetické *v*, 16. stol.

Jen před iniciálním *o-*, objevuje se už od 14. století, jeho rozšíření kulminovalo v 16. století, ve většině českých nářečí v užším smyslu (s výjimkou doudlebského nářečí), v jihovýchodočeských (českomoravských) a části středomoravských; spisovný jazyk ji nepřijal.

Prziemiflo[wyl]

posesivní adjektivum, gen. sg. feminina, a-kmen, vzor *žena*

Morfologie:

U adjektiv byla jmenná deklinace v průběhu 15. století definitivně nahrazena deklinací složenou, jen některé formy tvrdé jmenné deklinace zůstaly ve zbytcích zachovány.

Nejvíce jmenných forem zůstalo zachováno u adjektiv posesivních: až na instr. m. a n. všechny formy singulárové, v plurálu jen nom. a ak. Svou roli zde sehrála archaická povaha moderní české kodifikace. Jelikož je novočeská deklinace založena na archaickém biblickém jazyce 16. století, nebyly do spisovné češtiny přijaty formy složené, i když to tak mluvený jazyk přijal (s výjimkou nom. a ak. sg. a pl., tam se drží formy jmenné)

V západočeských dialektech se prosadila neshodná forma *otcovo kamarád, dům, noha, auto*.

Hláskosloví

* *Přemyslowy*
> *Přemyslowy*

změna *ř* > *ř*, 13. století

Změna má artikulační základ, při artikulaci měkkého *ř* se jako přidatný artikulační pohyb dodal sykavkový šum, jde o tzv. **asibilaci** (podobně se objevuje *ćicho* namísto *ticho* nebo *dźędźina* namísto *dědina*), *ř* mohlo ještě vzniknout ze skupiny *rs*, jak je vidět ze znění slov přejatých z němčiny (*buřt* < *Wurst*), *ř* vzniklo ještě v polštině a horní lužičtině.

* *Přemyslowy*
> *Přemyslowy*

zánik *ě*, 2. pol. 14. stol.

Jať *ě* mělo diftongický charakter, velmi slabou počáteční diftongickou složku a dominantní složku vokalickou *e*-ovou.

Bylo krátké a dlouhé; dobová grafika je od sebe většinou neodlišuje:

ě [ⁱe] krátké *řeka, cesta, město*,

ě [ⁱé] dlouhé *věra, měra, měsíc*

Krátké *ě* zaniklo, vývoj se charakterizuje tak, že se vyvíjí ona *i*-ová složka, jotace

- **po labiálách** tak, že se z *i*-ové složky samostatný foném („vydělení jotace“): *věrnost' > vjernost', běhati > bjehati, město > mjesto,*
- **v ostatních pozicích** *i*-ová složka zanikla (zánik jotace): *řeka > řeka, sě > se.*

U dlouhého *jať* se posiluje *i*-ová složka, hovoří se o rozvinutí jotace *běda > bjeda*, nakonec se v 15. století diftong *je* monoftongizoval *bjeda > bída*.

* *Přemyslowy*
> *Přemisłowi*

splynutí *y+i*, na přelomu 14. a 15. století

Krátké měkké a tvrdé *y-i* splynuly v jedno neměkčící *i*. V části středomoravských dialektů se změnilo na široké *ę* *ryby > rębę*, v severní podskupině východomoravských a v slezskočeských dialektech zůstala dvojice *i-y* zachována.

Tato změna souvisí s historickou depalatalizací, po zániku tvrdých a měkkých souhlásek ztrácí dvojice *i-y*, která se lišila distribučně (*y* po tvrdé, *i* po měkké souhlásce), smysl.

Dvojice *i-y* měla zřejmě status alofonů, po roce 1400 se však zdá, že se osamostatňují ve fonémy: např. po sykavkách (dialekty se liší rozsahem mezi ostrými a tupými) *i* ztvrdlo na *y*.

Přemisłowi >
Přemisłowi

splynutí *l + ł* > *l*, tato změna proběhla na začátku 15. století (jak svědčí J. Hus),

Souvisí s historickou depalatalizací – jelikož od 12. století je příznakovým členem měkkostní dvojice tvrdé *ł* (což je vzhledem k ostatním měkkostním korelačním dvojicím lišícím se skutečně měkkostí zvláštní), tato změna nastává velmi pozdě, je to zřejmě poslední změna vyvolaná depalatalizací.

Neproběhla v okrajových nářečních celcích, v části východomoravských dialektů a v dialektech slezskomoravských, v nejstarších nářečních výzkumech bylo tvrdé *ł* zachyceno také v jihozápadočeských dialektech a středomoravských dialektech.

V dialektech má dvojí realizaci, buď tvrdého [*l*] anebo neslabičného [*u*].

* *Přemisłowi* >
Přemisłowi

změna *w* > *v*, 15. stol.
bilabiální *w* se změnilo na labiodentální

změna byla motivována ustálením korelace znělosti, jakmile se mělo

w zapojit do této korelační řady, muselo se přizpůsobit svému neznělému protějšku *f*. V korelační dvojici *w – f* jsou totiž dva diferenční rysy: znělost – neznělost, bilabiálnost – labiodentálnost, po změně *w > v* se *v – f* liší jen jediným rysem, a to znělost – neznělost, tak jako jiné dvojice *z – s*, *d – t*, *b – p*, *g – k*, *h – ch* atd.

zbytky ve východočeských dialektech: v tautosylabickém postavení *w > ů* (*krew > kreŭ*, *prawda > praŭda*)

A

koordinační spojka

kdyz

hypotaktická spojka – původem zájmené příslovce (relativní), původní podoba **kъgъdy-že* (ve stč. podoba *kehdy-ž*), ve stč. v redukované podobě *kdy-ž*

kdyže > když

apokopa, tj. zánik koncového vokálu:

- u funčních slov zaniká *-o* a *-e* (*nebo > neb*, *semo > sem*),
- apokopě podléhá koncové *-i* (*raději > raděj*, *nesúci > nesúc > nesouc*, *nesi > nes*, *sázejí > sázeji > sázej*).

když > gdyž

asimilace znělosti, 14. stol.

Po zániku jerů se nově vytvořila celá řada souhláskových skupin, jejichž členy se lišily znělostí. V průběhu vývoje češtiny se postupně ustálilo dominantní pravidlo znělostní asimilace, jemuž podléhají jen souhlásky tvořící znělostní páry. Znělostní asimilace je převážně regresivní, tj. znělost/neznělost iniciální souhlásky se mění podle neznělosti/znělosti souhlásky následující. Toto pravidlo se definitivně ustálilo až v průběhu 14. století, jak svědčí změna psaní některých slov: *dchoř > tchoř*, *čbán > džbán*.

V případě, že se znělá párová souhláska nachází na konci slova před pauzou, mění se na neznělou. Tuto změnu nazýváme neutralizace znělosti.

Fakt, že se po zániku jerů původní podoba znělých/neznělých konsonantů navzdory asimilaci a neutralizaci často udržela až do 14. století, je zpravidla interpretován (podle J. Vachka) jako výsledek protikladu napjatosti/nenapjatosti konsonantu: na rozdíl od nové češtiny si párové znělostní konsonanty podléhající asimilaci nebo neutralizaci udržely (podobně jako v angličtině) svůj původní rys napjatosti/nenapjatosti (v současné češtině neznělé = napjaté × znělé = nenapjaté konsonanty). Tento původní rys

napjatosti/nenapjatosti ztratily konsonanty vystavené asimilaci nebo neutralizaci znělosti až v průběhu 14. stol. (tj. předpokládá se, že asimilace se prosadila mnohem dříve než ve 14. stol., ale že rozdíl mezi konsonanty do 14. stol. plynul z rozdílu v napjatosti).

Psaní *když* (na rozdíl od výslovnosti *gdiž*) se v nč. drží na základě morfologického principu českého pravopisu: zájmenný tázací kořen má podobu *k*-ovou: *kam*, *kudy*, *komu*, *koho*, *do-kud* atd.

gdyž >
gdiž

splynutí *y+i*, na přelomu 14. a 15. století

viz výše

tu

adverbium místa, zděděno praslovanštiny, etymologicky spřízněno s demonstrativním zájmenem **to-*

Przemyśl

substantivum, nom. sg. maskulina, o-kmen, vzor *chlap*

Hláskosloví

Prěmysľ* > **zánik a vokalizace jerů zánik, polovina 10. století
**Prěmysl*

Jery zanikaly podle Havlíkova pravidla: sudý jer v nepřetržité řadě počítané od konce slova se vokalizoval (tvrdý na *e*, měkký na měkčící *'e*), lichý zaniknul.

Koncová sonora *l* nebyla původně slabičná, její neslabičnost trvala do 14. stol. – tradičně se tyto případy nazývají tzv. pobočné slabiky, jsou tvořeny sonorami *r*, *l*, *m*, *n*, *j* a vyskytují se v těchto kontextech.

** Prěmysl* > **změna *ř* > *ř***, 13. století
Prěmysl

viz výše

** Prěmysl* > **zánik *ě***, 2. pol. 14. stol.
Prěmysl

viz výše

Prěmysl > **změna neslabičného *l* v plně slabičné**, 14. stol.
Prěmysl

Neslabičné sonory se vyvíjely rozdílně, v závislosti na pozici ve slově / morfologickém statusu dané formy:

1. Neslabičná sonora zůstala zachována (pouze v iniciální slovní pozici): *jmění, jsem, lháti, rty, mdlý*.
2. Neslabičná sonora zanikla: *jablko > japko, jmám > mám, jsem > sem, nesl > nes*.
3. Vedle sonory se ustálil vokál: *bidlko > bidélko, básn > báseň, sestr > sester, nesl > nesél (nářeční), sedm > sedum*.
4. Zanikla souhláska oddělující sonoru od zbytku slabiky: *sedlka > selka, tkadlcě > tkalce*.
5. Z neslabičné sonory se stala slabičná: *bratr > bratr̥, krve > k̥rve, nesl > nesl̥, sedm > sedm̥*.

Pak existují specifická (lexikalizovaná řešení), jak ukazují nářeční podoby slova *lžička*:

- neslabičné *l*.
- vkladné *i*: *ližička*.
- změna *l > ů > u*: *užička*.
- metateze: *žlička*.

* *Přemysl* >
Přemisl

splynutí y + i, na přelomu 14. a 15. století

viz výše

Přemisl >
Přemisl

splynutí l + l, na přelomu 14. a 15. století

viz výše

fnvedaffe

3. os. sg. imperfekta nedokonavého slovesa *sniedati*, *-aju*, *-áš*, 5. slovesná třída, vzor dělati

iterativum od atematického slovesa

sniesti → *sniedati*

sloveso *sniesti* vzniklo prefixací delší variantou prefixu **sbn-* / *sb-* + atematické sloveso **ěsti* (ve významu shora dolů, jako *sežrat*)

**sbn-ěsti*

Morfologie

Stará čeština zdělila dva jednoduché minulé časy aorist a imperfektum z praslovanštiny, ale má jiné určení těchto tvarů. V zásadě se jejich distribuce formálně pojila s videm:

imperfektum

=

slovesa imperfektivní
(nedokonavá)

aorist

=

slovesa perfektivní

(dokonavá)

Tuto distribuci je třeba chápat jako tendenci, ve stč. lze najít případy, které se této pravidelnosti přičítají a které slouží k signalizaci dalších gramatických významů:

Imperfektum se mohlo výjimečně tvořit od dokonavých sloves: a. signalizovalo distributivní nebo iterativní význam slovesa, b. signalizovalo modální význam (podobný kondicionálu).

Jednoduché minulé časy zanikly v 15. století. Hlavním důvodem gramatikalizace vidu a homonymie 2. a 3. os. sg.:

Hláskosloví

*s[̃]nědaaše
> *s[̃]nědáše

kontrakce, 10. stol.

viz výše

*s[̃]nědáše >
snědáše

zánik jeru, 10. stol.

viz výše

snědáše >
snĕdáše
snĭdáše >
snídáše

zánik dlouhého ě, konec 14. stol., rozvinutí jotace

monoftongizace ě > í, 15. stol.

V průběhu 15. století se posiluje *i*-ová složka a oslabuje složka *e*-ová, proběhlo na celém českém jazykovém území
bĕda > *bída*.

V jazyce psané komunikace se monoftongizace *ě > í* prosazovala se zpožděním. Definitivně byla přijata v 2. pol. 16. stol.: její rozšíření brzdila pravopisná tradice, která velela psát dlouhé *í* diftongického původu jako *ie*. Tato změna proběhla na téměř celém území českých dialektů: absentuje pouze v malé části slezských dialektů na dnešním území Polska. Výskyt diftongu *ie* v kopaničářských nářečích (na moravsko-slovenském pomezí) lze vysvětlit jako výsledek kolonizace těchto horských oblastí slovenskými osadníky (a tudíž jako výsledek externího jazykového vlivu).